

АНАЛІЗ СТАНУ МОНОПОЛІЗМУ В УКРАЇНІ: ЕКОНОМІЧНИЙ ПІДХІД

У статті досліджується монополізованість української економіки. Особливу увагу приділено вимірюванню показників концентрації, ринкової влади на ринку. Зроблено спробу визначити суспільні втрати від панування монополії на залізничному ринку. Проведено ґрунтовний аналіз однієї з найбільш монополізованих галузей економіки України — промисловості з використанням методу порівняння українського варіанту індексу концентрації для найбільших трьох або п'яти фірм та індексу Герфіндаля - Гіршмана.

Вступ

Однією з основних передумов побудови ефективного ринку є економічна конкуренція. Україна оголосила про перехід до ринкової економіки у 1991 р., коли частка монопольного сектора становила 100 %. Головним методом боротьби з явищем монополізації було визначено приватизацію. Проте її наслідком стала зміна власника підприємства без зміни методів управління. Тобто, від державного власника монополія перейшла до приватного.

Зауважимо, що частка монопольного сектора за період з 1991 до 2001 року зменшилася й у 2001 р. становила вже 40 %. Але що стоїть за цими 40 %? Перш за все це — природні монополії (залізничний транспорт, житлово-комунальне господарство тощо). Окрім цього, існують ринки, де монополія підтримується або навіть створюється не об'єктивними факторами, наприклад, побудовою вхідних перешкод через лобіювання законів. У Конституції України (стаття 42) записано, що держава захищає економічну конкуренцію. Для боротьби з монополізацією було прийнято низку законів про захист економічної конкуренції, створено Антимонопольний комітет. Однак усе це — фактори юридичного характеру. Але ж явище монополій є за своєю суттю економічним.

Метою нашого дослідження було вивчення монополізованості економіки України як економічного явища. Для цього ми намагалися відповісти на такі запитання: Наяких українських ринках діють монополії? Які фактори призвели до монополізації? Яким чином її можна виміряти? Яким є її вплив на економіку в цілому?

Ми спробували проаналізувати проблему українських монополій, розраховуючи на основі статистичних даних показники концент-

рації ринку, ринкової влади, втрат суспільства від функціонування монополій. Ці показники дозволяють зрозуміти явище монополій і виявити шляхи подолання надмірної монополізації української економіки.

Монополізацію української економіки досліджували українські автори, але доволі обмежено. Так, В. Полуянов, проаналізував промисловість з точки зору її монополізації державою [1], однак зосередився лише на промисловості східного регіону (особливо Донецької області) у 2001 р. Аналіз економічної конкуренції на залізничному транспорті, проведений Т.А. Мукміною [2], можна піддати сумніву через необґрунтованість деяких показників (наприклад, порогові значення індексу Герфіндаля-Гіршмана перевищують майже вдвічі загальноприйняті). Загалом проблема монополізованості економіки України як економічного явища залишається маловивченою.

Передумови становлення конкуренції та Антимонопольне законодавство України

Одним з основних етапів реформування народного господарства після проголошення незалежності було становлення антимонопольного законодавства і відповідних державних органів. Тож українське антимонопольне законодавство діє вже більше 10 років (американське — 114, європейське — 56) і достатньо результативно [4]. Проте у 1993 р. в економіці склалися такі умови, що гальмували процеси скорочення монопольного сектора. Це насамперед відсутність ринкових відносин, конкуренції, сформовані міцні державні монополії, надмірна концентрація виробництва, вузька спеціалізація підприємств і географічна обмеженість ринків.

Традиційне антитрестівське законодавство країн з ринковою економікою формувалося в умовах розвинутого конкурентного ринку, а монополії, які потребували створення законних методів регулювання ними, були лише одним з етапів розвитку цього ринку. Натомість в Україні формування ринку почалося саме з монополій. Цей фактор можна вважати однією з причин гальмування демонополізації. Детальніше цей фактор розглянуто у табл. 1 (див. Додаток 1), з якої видно, що основу відмінностей між капіталістичною та соціалістичною монополіями становили ті риси традиційної монополії, утвореної самим ринком, які можна віднести до позитивних сторін її діяльності. Наприклад, монопольне утворення в розвинених ринкових економіках перебуває під постійним тиском антитрестівського законодавства. Крім того, ринок, яким би він не був, змушує монополію шукати найефективніших методів управління і розміщення ресурсів, «загравати» зі споживачем, підтримуючи унікальність продукту тощо (Див. Табл. 1; Додаток 1). Тож не дивно, що більшість державних радянських монополій виявилися неефективними.

Для подальшого аналізу важливо зазначити, що законодавство України встановлює кількісні та якісні критерії монопольного становища: кількісні — означають, що частка одного підприємства не повинна перевищувати 35 %, трьох найбільших — 50 %, п'ятьох найбільших — 70 %; якісні вказують на відсутність суттєвої конкуренції, високі вхідні перешкоди (табл. 2; Додаток 1). У економічному аналізі для визначення монополізованості також використовують частки ринку, якими володіють усі суб'єкти господарювання на тому чи іншому ринку. За допомогою цих часток розраховують індекси концентрації ринку (індекс концентрації для найбільших підприємств, індекс Герфіндала-Гіршмана — ННІ).

Якщо розглядати залізничні перевезення, то ННІ за 2000р. в усіх виділених секторах коливається від 3378 до 7561, що в кілька разів перевищує норму (1800 од.), і лише на ринку пасажирських перевезень спостерігалася конкуренція (ННІ = 274). Для промисловості динаміка ННІ є позитивною (наприклад, при виробництві чавуну у Донецькій області у 1997р. ННІ становив 3114, а у 1999 р. цей показник вже дорівнював 2460), що свідчить про зміцнення конкуренції. Проте на ринках чорної металургії (виробництва чавуну, сталі, сталевих труб і особливо феросплавів) існувала значна кон-

центрація ринку (ННІ у 2003 р. становив 1299,5, 1245,6, 1652,0, 3940,4 відповідно). Однак слід зауважити, що індекс ННІ неєзагальноприйнятним показником концентрації ринку в Україні.

Рівень ринкової влади можна виміряти обсягом надприбутків, які отримує монополіст, тобто за допомогою індексів Лернера і Бейна. Це усе кількісні вимірники. Основним якісним вимірником монополізованості є наявність вхідних перешкод. В Україні найбільшими перешкодами є велика фондомісткість виробництва і наявність законодавчих перепон (використання ліцензій, введення високих податків).

Причини та наслідки монополізації економіки в Україні

Чинники, що призвели до надмірної монополізації в Україні, такі:

1. Природні причини та адміністративні фактори.

2. Приватизація більшості радянських монопольних утворень, в результаті якої попри зміну власника, методи господарювання не змінилися (утворилися приватні монополії).

3. Високі вхідні перешкоди, що підтримуються монопольною владою (значна фондомісткість і обмеженість ресурсів).

4. Протекціоністська політика під гаслами розвитку національного виробника, що сприяє посиленню позицій саме одного українського виробника (прикладом може слугувати автомобілебудування).

Визначення впливу монополій на економіку в цілому є дуже важливим і водночас вкрай складним завданням, що потребує значного масиву статистичної інформації. Основним методом розрахунку суспільних втрат є значення обсягів надприбутку монополії, отриманого внаслідок перевищення фактичної ціни над конкурентною. Якщо розглядати ринок залізничних перевезень, то, знаючи цінову еластичність попиту з дослідження [23] на цьому ринку, було вираховано (див. додаток 2) суспільні втрати від монопольної влади за допомогою індексу Лернера (табл. 3).

Із табл. 3 випливає, що суспільні втрати зростають зі зменшенням еластичності попиту. У періоди, коли на ринку залізничних перевезень спостерігався нееластичний попит (1999 і 2001 роки), суспільні втрати становили надзвичайно велику частку від ВВП (12,6 % і 15,8 % відповідно).

Таблиця 3. Суспільні втрати від монополії на ринку залізничних перевезень за 1998—2001 рр.

Показник	1998	1999	2000	2001
Індекс Лернера (=1/цін.еласт-сть)	0,76	5,56	0,47	6,25
DWL (суспільні втрати), мли грн *	1735,91	16418,61	1906,89	32211,56
% від ВВП	1,69	12,59	1,12	15,78

* Детальніше про взаємозв'язок суспільних витрат та індексу Лернера у додатку.

Сучасний стан монопольного середовища

Цільовим показником монополізованості, встановленим АМКУ, є 10-12 % ВВП [4], однак фактичне його значення сьогодні становить 40%.

АМКУ було проведено порівняльне дослідження стану ринків товарів і послуг, вироблених в Україні в умовах «чистої» монополії, індивідуального домінування, олігополії і на ринках з конкурентною структурою [4]. Виявилось, що співвідношення часток цих товарів і послуг відповідає структурі економіки США у 1939 р. Основною причиною такого монопольного стану в Україні є те, що концентрація частини монополізованих товарних ринків в Україні зумовлена природними причинами та адміністративними факторами.

Органами АМКУ визначено, що станом на 1 січня 2003 р. на 6951 товарному ринку монополістами були 4689 суб'єктів господарювання. З них 374 суб'єкти мали монопольне становище на 560 загальнодержавних ринках і 4315 - на 6391 регіональному товарному ринку [4]. Серед монополізованих регіональних ринків найбільше ринків природних монополій (централізоване водопостачання і водовідведення, тепlopостачання тощо), атакожринків комунальних послуг, що не належать до сфери природних монополій (ринки з експлуатації і поточного ремонту житлового фонду, технічного обслуговування та ремонту приладів обліку води, газу, тепла, електроенергії тощо).

Найчастіше зловживають монопольним становищем саме суб'єкти природних монополій і представники органів державної влади. Тому уряд України ще у 1993 р. запровадив пряме державне встановлення цін на продукцію природних монополістів. Адже наслідком домінування природних монополій є спотворене співвідношення рівня цін і обсягу виробництва порівняно з тим, що встановлюється на конкурентних ринках, і, відповідно, неефективний перерозподіл сукупного попиту між монополізованими і немонополізованими сферами економіки.

Залишається монополізованим ряд ринків, де структурна демонаполізація учасників ринку під час приватизації була неможливою або недоцільною, або зовсім не здійснювалася з тих чи інших причин. Це, зокрема, загальнодержавні ринки металургійної, машинобудівної, хімічної, спиртової та лікєро-горілчаної промисловостей. Важливу роль в утворенні і подальшому функціонуванні цих монополій відіграють вхідні перешкоди. Так, на ринках машинобудування, металургії і хімічної та нафтохімічної промисловостей головними бар'єрами для виходу на ринок є насамперед значна фондомісткість і обмеженість ресурсів. Актуальним залишається завдання запобігання перетворенню цих державних монополій у приватні, а методом запобігання є перш за все їх демонаполізація шляхом структурної реорганізації.

В Україні ринками, де домінують природні монополії є:

- електроенергетика (високовольтні мережі, центральне диспетчерське управління, обленерго);
- зв'язок (телефонні мережі, послуги пошти);
- транспорт (залізниці, порти, аеропорти, трубопроводи);
- житлово-комунальні послуги (водоканали, централізовані системи тепlopостачання).

Також монополізованими (неприродно) є гірничо-металургійний комплекс і автомобілебудування. За певних аспектів висококонцентрованими є також агропромисловий комплекс (ринок матеріало-технічних ресурсів і переробна промисловість АПК), ринок нафтопродуктів і мобільний зв'язок. Це все приклади загальнодержавних монополій. Проте найпоширенішими є регіональні монополії, основу яких становлять насамперед суб'єкти житлово-комунального господарства, виробники та розподілювачі електроенергії. Зі 100 % загальної кількості монополій лише 8 % — загальнодержавні, решта — регіональні (див. рис. 1; Додаток 2).

Докладніше зосередимося на галузі важкої промисловості, яка відіграє найважливішу роль в економіці України.

Стан монополізму у промисловості

Проблему монополізації промисловості важко переоцінити, адже металургійні гіганти і досі виробляють левову частку чавуну, сталі, сталевих труб і особливо феросплавів. У гірничо-металургійному комплексі ДАК «Укррудпром» виготовляє 70 % товарної продукції гірничо-збагачувальної галузі, стільки ж залізорудного концентрату і понад 50 % залізорудних ковтунів. Зловживання ринковою владою підприємств металургійної галузі виявилось у нещодавньому підвищенні цін на феросплави, колеса для вагонобудування, залізничні рейки, водогазопровідні труби, лиття для вагонобудування, гальмівні колодки тощо. Такий стан речей спо-

стерігався ще до початку реформ, адже рівень концентрації промислового виробництва в Україні тоді був одним з найбільших у світі.

Як свідчать дані табл. 4, частка найбільших підприємств галузі (обсяги виробництва понад 20 млн грн) становить 77,66 %. Більше того, частка цих же підприємств у загальнодержавному виробництві становить 44,83 %, що вкотре підтверджує визначальний вплив промислового комплексу на економіку країни в цілому. Якщо ж подивитися на монополізованість індустріальної галузі, то у 2002 р. зі 1819 найбільших підприємств країни 1174 функціонували у важкій промисловості [32], тобто — 64,5 %. В обсягах виробництва це співвідношення становить 68,44 %.

Таблиця 4. Відносні показники обсягів виробленої продукції у промисловості (2002 рік)*

Частка промислового виробництва від загальнодержавних обсягів виробництва	Частка виробництва найбільших** підприємств промисловості від загальногалузових обсягів виробництва промисловості	Частка виробництва найбільших підприємств промисловості від обсягів виробництва економіки в цілому	Частка виробництва найбільших підприємств промисловості від обсягів виробництва найбільших підприємств економіки
57,72	77,66	44,83	68,44

* За даними Державного комітету статистики України;

** Підприємства з обсягами виробництва понад 20 млн грн.

І, незважаючи на вжиті заходи щодо переходу від переважно адміністративних методів управління економікою до ринкових, починаючи з 1991 р. і до 1998 р. промислове виробництво не тільки не було ефективне, а й потребувало дуже серйозних зусиль для зупинки спаду його обсягів. Однією з причин такої ситуації економісти вважають поспішну приватизацію державного майна. Дані по Україні вказують на тенденцію до «абсолютного» підвищення частки промислових підприємств недержавної форми власності та обсягів виробленої ними продукції, проте співвідношення між формою власності й обсягами виробництва майже не змінюється з 1992 р. Так, якщо у 1992 р. підприємства недержавної форми власності становили 29,8 % від загальної кількості підприємств промисловості і виробляли вони 18,2 % всієї промислової продукції, то в 1999 р. ці показники були 84,9 % і 71,4 % відповідно. Ці самі дані можуть свідчити як про те, що підприємства недержавної форми власності є менш ефективними, так і про те, що державними залишилися більші за розміром підприємства [25].

Із 1998 р. починають зростати інвестиції в основний капітал (індекс інвестицій у 2002 р.

становить 108,9). Але чи почали працювати промислові підприємства ефективніше? Можливо. Хоча факт високої монополізованості цього сектора економіки залишається фактом. І невідомо, якими були б обсяги виробництва промислової продукції, якби галузь працювала на конкурентних засадах.

У табл. 5 наведені відносні показники гірничо-металургійного комплексу Дніпропетровської області, на який припадає найбільша частка виробництва галузі по країні (42,3 %). Ці дані переконують в існуванні державної монополії у промисловості, адже на 37,9 % товарної продукції ГМК області, виробленої державними підприємствами, припадає 84,5 % фінансового результату до оподаткування. Проте ситуація може змінитися у найближчому майбутньому, якщо відбудеться довгоочікувана приватизація ДАК «Укррудпром». До складу компанії входять 10 ГЗК («Укррудпром» володіє 100 % п'яти ГЗК і ще п'ять ГЗК належать йому частково). Тож передача майна цих підприємств у приватну власність, причому кожного окремо, не призведе до утворення нової вже приватної монополії, а усі основні гравці у чорній металургії отримають конкурентний доступ до джерел залізорудної сировини.

Таблиця 5. Відносні показники виробництва продукції та фінансових результатів ГМК Дніпропетровської області за січень — жовтень 2003 р.*

Показник	Державні підприємства	«Приватбанк»	«Донецька» група («Данко», ІСД)	Корпорація «Інтерпайн»	Смарт-груп (Росія)
Товарна продукція, % до загальногалузових	37,9	16,0	19,4	21,1	5,6
Фінансовий результат до оподаткування, % до загальногалузових	84,5	3,7	7,0	2,5	2,3

* Розраховано за «Металл бюллетень. Україна». — 2003. — № 11, 12.

Оцінка монополізованості промислового виробництва за часткою державної власності не достатньо повно характеризує глибину проблеми. Адже велику роль відіграє й концентрація виробництва. Спеціалізація виробництва до початку зростання в економіці України досягла такої стадії, коли ту або іншу продукцію із заданими властивостями виробляли один, може, два-три виробники.

Розглянемо, наприклад, металургію Донбасу. На частку підприємств цієї галузі у 2000 р. припадало близько 23 % початкової вартості основних засобів промисловості в обласному вимірі, проте ними було вироблено понад 26 % промислової продукції області та одержано близько 50 % усього обласного прибутку в промисловості.

Тож загалом для чорної металургії України характерний високий рівень концентрації виробництва: 98 % чавуну і 97 % сталі на початку реформ було виплавлено на підприємствах зрічним обсягом виробництва понад 1 млн т.

За рівнем концентрації виробництва чорних металів Україна посідає одне з перших місць у світі. Більшість металургійних підприємств України мають повний цикл виробництва і розраховані на виплавляння від 1 млн до 10 млн т сталі на рік. Найбільші з них: «Криворіжсталь», «Азовсталь», «Запоріжсталь» і «Маріупольський меткомбінат». Не дивно, що такі величезні підприємства автоматично стали монополістами за окремими сортами чи видами продукції.

Якщо проаналізувати дані з виробництва чавуну, сталі, сталевих труб і феросплавів по всій Україні, то можна побачити, що всюди порогові показники АМКУ перевищені (табл. 6), й усі чотири галузі слід віднести до монополізованих. Аналіз ННІ дає змогу деталізувати (категоризувати) висновки: ННІ трьох галузей (виробництво чавуну, сталі, сталевих труб) відповідає показникам висококонцентрованого ринку, але не монополії (від 1000 до 1800). А ринку виробництва феросплавів, де ННІ становить 3940, притаманна значна монополізованість.

Таблиця 6. ННІ та індекс концентрації найбільших 3/5 підприємств галузей чорної металургії України за 2003 р.

Показник	Виробництво			
	чавуну	сталі	сталевих труб	феросплавів
ННІ	1299,5	1245,6	1652	3940,4
Частка найбільших трьох підприємств	51,81 %	50,84 %	60,39 %	95,90 %
Частка найбільших п'яти підприємств	72,56 %	72,02 %	81,28 %	100,00 %

* Розраховано за «Металл бюллетень. Україна». - 2003. — № 11, 12.

Аналогічних висновків можна дійти щодо багатьох ринків базових галузей промисловості (електроенергетики, паливної промисловості, машинобудування і металообробки, хімічної промисловості та ін.), причому, як уже зазначалося, для підтвердження монополізованості ринку немає необхідності розглядати кожну номенклатуру товару окремо. Монополізованість проявляється навіть при розрахунку відповідних показників за укрупненою номенклатурою товарів.

Отже, крім великої кількості природних монополій, на високий рівень монополізова-

ності економіки України впливає й висока концентрація основних виробничих фондів промисловості на найбільших підприємствах, які зазвичай перебувають у державній власності. Характерною рисою реструктуризації національних підприємств є їхня демонополізація через роздібнення. Проте до цього часу дії з демонополізації були спрямовані насамперед на зміну організаційно-правового статусу підприємств і глибинних внутрішньогосподарських проблем не торкнулися.

Монополізованість інших галузей

Окрім підприємств, що входять до житлово-комунального господарства, і «Укрзалізниці», найбільшим природним монополістом є «Укртелеком».

На телекомунікаційну галузь припадає 5 % ВВП. Причому 43 % валового доходу приносять міжміські та міжнародні дзвінки. «Укртелеком» разом із «Утелом» займає 95 % саме цього найзначущішого сегмента ринку. Частка місцевих ліній зв'язку у загальній виручці становить 25 %, хоча цей сектор телекомунікаційного ринку обслуговує понад 500 компаній. Тобто монополізація ринку відбувається у найприбутковіших секторах, чим й пояснюються такі тривалі дебати про приватизацію 42,86 % акцій «Укртелекому».

Але в Україні монополії можуть бути не лише природними чи такими, що ще залишилися з радянських часів, а й створені під гаслами захисту національного виробника або/і внаслідок розподілу влади між різними фінансово-промисловими групами, або інших зацікавлених сторін, які вміють «захистити» свої інтереси у Верховній Раді України.] хоча такі монополії утворення виникли вже в умовах переходу до ринкової економіки, тобто вони не є соціалістичними, показники їхньої суспільної ефективності вкрай низькі, адже у процесі їх утворення ринок участі не брав. На багатьох таких ринках ціни завишені, якість продукції невисока, асортимент одноманітний. Тобто, головної шкоди знову ж таки завдано споживачеві. Виникають ще й додаткові ускладнення, якщо справжнього власника приватних монополій чітко не ідентифіковано, внаслідок чого невідома реальна потужність новоутворення. Крім того, багато із названих суб'єктів господарювання створили навколо себе величезну інфраструктуру, здатну кваліфіковано відстоювати інтереси власників (юридичні та консалтингові компанії, засоби масової інформації тощо).

Питання монополізованості телекомунікаційної галузі можна розглянути ще в одному аспекті: маємо на увазі мобільних операторів, два з яких займають домінуючі позиції («U MC» і «Київстар»). Про те, що вони порушують антимонопольне законодавство, навряд чи може йтися, адже незважаючи на значні частки ринку, якими вони володіють, між ними із самого початку триває жорстка конкуренція. Але, з іншого боку, тарифи, які вони встановлюють, є завищеними. Це стає очевидним у процесі

аналізу темпів зростання доходів і прибутків (УМС: 52% і 23%, Київстар: 53,2% і 43,55 відповідно), хоча схожі тенденції характерні для ринків, які динамічно розвиваються. Нанашу думку, такий стан речей з часом (із стабілізацією темпів розвитку) зміниться автоматично, бо посилюється саме цінова конкуренція, наслідком якої є поступове падіння цін за телефонні розмови.

Однією з галузей економіки, яка все ще не може вийти на стадію тривалого зростання, є сільське господарство, що у 2002 р. зазнало збитків на 295 млн грн. Основною причиною таких негараздів називають монополізацію ринків, які безпосередньо пов'язані з аграрною галуззю. Так, з одного боку, є монополізований ринок матеріально-технічних ресурсів АПК, що завищує ціни на ресурси. З другого — надмірна концентрація організаційних структур переробної промисловості АПК, що призвело до заниження цін на продукцію сільського господарства, внаслідок чого спостерігався ефект «цінових ножиць». Однак, згідно зі звітами АМКУ монополізм у переробній промисловості АПК вже подолано, хоча окремі підприємства (цукрові заводи, хлібоприймальні і хлібозаготівельні підприємства, переробні підприємства молочної і м'ясної промисловості тощо) все ще мають значні переваги над сільськогосподарськими товаровиробниками завдяки високій частці транспортних витрат у собівартості сільськогосподарської продукції, наявності традиційних зв'язків, силі звички.

Прикладами монопольного становища на ринку закупівель сільгосппродукції можуть слугувати такі компанії, як «Хліб України» й «Укрконсервмолоко» [4]. Так, перша разом із підпорядкованими їй представництвами, хлібоприймальними і хлібозаготівельними підприємствами була монополістом на регіональних ринках послуг заготівлі, переробки і зберігання зерна, принаймні, у межах окремих областей, зокрема Дніпропетровської, Луганської, Львівської, Миколаївської, Харківської, Херсонської і Черкаської. А сумарна частка асоціації «Укрконсервмолоко», до якої входять 9 ВАТ молочноконсервних комбінатів, на загальнодержавному ринку молочних консервів становила близько 90 % [4].

Монополізація ринку нафтопродуктів є питанням неоднозначним. Найімовірніше, тут має місце олігополія, бо в Україні працює шість нафтопереробних заводів, три найбільші нафтові компанії — ТНК, «Лукойл» і «Татнафта». З кожним із НПЗ і НК співпрацює 20-50 комер-

ційних структур, зокрема давальців, посередників, джоберівтощо [24].

Проте можливість надмірної концентрації все ж таки існує, адже АМКУ постійно перевіряє нафтові компанії, особливо російські. Так, за даними 2002 р. російські НК спільно контролювали близько 30 % ринку роздрібної реалізації нафтопродуктів. У 2003 р. було перевірено виробництво ПММ. Отримані результати підтвердили, що після приходу в Україну іноземних інвесторів монополізації виробництва ПММ і відповідних регіональних ринків роздрібної торгівлі нафтопродуктами не відбулося. З більш ніж 5000 АЗС лише близько чверті належить великим брендовим мережам. Крім того, нафтовики не в змозі диктувати ціни українським роздрібним трейдерам в умовах, коли розростаються джоберські мережі. Роздрібну ціну формують власники АЗС, три чверті з яких не входять до складу брендированих компаній.

Завдяки економічному зростанню, яке спостерігається в масштабах усієї країни, на сьогодні авторинок досяг значних показників: лише один його сектор - нових автомобілів - за останні два роки збільшився майже на 25 % і за підсумками 2003 р. досяг позначки 2 млрд дол. Звісно, за обсягами це не металургійний бізнес, але різниця між ними вже не вимірюється порядками.

Такі тенденції, за оцінками експертів, можуть стати основою для концентрації авторинку. Це підтверджує ухвалення Закону України «Про розвиток автомобільної промисловості України», який разом із уже існуючою нормативною базою створює виняткові умови лише для двох українських автовиробників - Львівського автобусного заводу і Запорізького автозаводу з понад 100 підприємств вітчизняного автопрому (хоча, крім зазначених, помітними учасниками є КрАЗ, ЛуАЗ, «Черкаський автобус», заводи «Авіант», Південмаш, Київський мотоциклетний) і одночасно закриває ринок від імпорту автомобілів. Зазначимо, що ЛАЗ традиційно займає вузькоспеціалізований сегмент авторинку й із ЗАЗом як виробником легкових автомобілів не конкурує. А ЗАЗу, за оцінками експертів, на цьому ринку належить 40% [8].

Відповідно до новоприйнятого закону підприємства автопрому перераховуватимуть до бюджету лише один податок — надходи фізичних осіб. Ці та інші факти дають можливість двом найбільшим виробникам нагромаджувати великі фінансові запаси, завдяки яким мож-

на буде варіювати цінами для завоювання якомога більшої кількості споживачів. Тим паче, що АвтоЗАЗ уже й раніше зловживав ринковою владою: за останні три роки ціна базової моделі «Деу Нубіра» зросла більш ніж на 3 тис. дол.

Якщо згадати про модель регульованої монополії, в якій ціни встановлюються на рівні граничних витрат, то збитки монополіста фінансуватимуться за рахунок субсидіювання або запровадження нових податків. Навряд чи ЗАЗ встановлюватиме ціни на рівні витрат, тим більше — граничних, але фінансувати втрати від прийнятого закону, а точніше, від встановлених податкових пільг — державі доведеться. За підрахунками дохідна частина бюджету може втратити більше 1 млрд грн на рік.

Висновки та рекомендації

Щодо ринків, на яких діють монополії, окрім ринків природних монополій (залізничний транспорт, зв'язок), монополізованими є гірничо-металургійний комплекс і автомобілебудування. Також за певних аспектів висококонцентрованими є агропромисловий комплекс, ринок нафтопродуктів і мобільний зв'язок. Це все приклади загальнодержавних монополій. Проте найпоширенішими є регіональні монополії. Це стосується перш за все суб'єктів житлово-комунального господарства.

Основною проблемою, яка виникла у процесі написання роботи, була відсутність доступу до необхідної інформації. Проте ця проблема є загальною, адже навіть АМКУ постійно заявляє про практичну недоступність необхідної для аналізу рівня монополізації ринків статистичної інформації, адміністративних даних щодо стану ринків, характеристик їхніх найбільших учасників, наявних у інших міністерствах і відомствах.

Щодо рекомендацій, то насамперед вони стосуються державних органів влади, які не надають один одному інформації, необхідної для здійснення державної економічної політики. Цей процес має бути чітко налагоджений і прописаний у законодавстві, щоб не виникало зайвих суперечок.

Окремо хотілося б зупинитися на рекомендаціях для АМКУ. Переглядаючи звіти про його діяльність, ми не виявили глибинного економічного аналізу проблеми монополізації. Зазвичай усе стосувалося кількості поданих заяв про порушення антимонопольного законодавства. Кількісні й якісні критерії концентрації

ринків згадувалися вкрай рідко. Немає жодних згадок про проведені наукові дослідження тих чи інших аспектів монополізації. Головним чином науковці АМКУ зосереджуються на юридичних аспектах проблеми, хоча, на нашу думку, перш за все потрібно вивчити економічну сутність явища.

І насамкінець зауважимо, що економічна конкуренція є передовсім економічним яви-

щем, а не питанням ефективності законодавства. Нажаль, це не підтверджується тенденціями в українській науці. Адже ґрунтовних досліджень з цього приводу немає. Пояснюється це начебто відсутністю інформаційної бази. Проте, можливо, якби збільшився попит на статистичну інформацію такого типу, то і перепони на шляху її пропозиції потроху усувалися б.

ДОДАТОК

Таблиця 1. Порівняння капіталістичної та соціалістичної монополій

База порівняння		Капіталістична монополія	Соціалістична монополія
<i>Причини й умови утворення</i>		Утворюється внаслідок дії ринкових чинників, конкурентної боротьби, в результаті монополія є лідером ринку, який використовує новітні технології, має великий науково-технічний і виробничий потенціал	Створюється державними органами, незалежно від умов, що склалися в економіці, згідно з планом
<i>Умови функціонування</i>	<i>Джерело ресурсів</i>	Функціонує на можливостях, які створила самостійно	Використовує державні ресурси
	<i>Система управління</i>	Висококваліфікований менеджмент обирає ту ОСУ, яка найкраще відповідає специфіці бізнесу	Керування здійснюється централізовано через адміністративні ресурси державного апарату
	<i>Взаємодія з національним ринком</i>	Діє в жорстких ринкових умовах під тиском антимонопольного законодавства	Функціонує у тепличних умовах, м'які бюджетні обмеження
	<i>Взаємодія з міжнародним ринком</i>	Бере участь у міжнародному поділі праці, тим самим випрацьовуючи глобальну конкурентноздатність	Функціонування обмежується національними кордонами, інколи - регіональними
	<i>Ставлення до споживача</i>	«Грає» з потребами і смаками споживачів, внаслідок чого створює унікальний товар, якого потребує ринок	Виробляє товари першої необхідності з низькими якісними характеристиками. Постійний дефіцит цих товарів підтримував стабільний попит, незважаючи на погіршення характеристик продукту

Таблиця 2. Визначники монопольного становища

<i>Якісні</i>	Монопольним (домінуючим) вважається становище, якщо	один суб'єкт господарювання на цьому ринку: 1) не має жодного конкурента; 2) не зазнає значної конкуренції внаслідок обмеженості можливостей доступу інших суб'єктів господарювання щодо закупівлі сировини, матеріалів та збуту товарів, наявності бар'єрів для доступу на ринок інших суб'єктів господарювання, наявності пільг чи інших обставин				
		стосовно певного виду товару між кожним із двох або більше суб'єктів господарювання немає конкуренції або є незначна конкуренція і щодо них, разом узятих, виконується одна з інших якісних умов.				
<i>Кількісні</i>	Монопольним (домінуючим) вважається становище, якщо	частка одного суб'єкта господарювання на ринку товару	>35%	якщо він не доведе, що зазнає значної конкуренції		
			<35%	якщо він не зазнає значної конкуренції, зокрема внаслідок порівняно невеликого розміру часток ринку, які належать конкурентам		
		сукупна частка не більше ніж	3	суб'єктів господарювання, яким на одному ринку належать найбільші частки	>50%	і при цьому вони не доведуть, що стосовно них не виконуються якісні визначники
			5		>70%	

Загальнодержавних
8%

Регіональних
92%

Рис. 1. Розподіл суб'єктів господарювання, що займали монополієне становище, за територіальними межами (станом на 1 січня 2003 р.).

ДОДАТОК 2

Для вимірювання суспільних втрат (DWL) від діяльності монополієних утворень у найпростішому випадку можна скористатися рис. 2.

Тобто, якщо попит — це лінійна функція, і встановлюється монополієна ціна, то:

$$DWL = 1/2 (P_m - P_c)(Q_c - Q_m). \quad (1)$$

Якщо узагальнити P_t і Q_t до P^* і Q^* , тобто до фактичних цін, що встановлюються підприємствами, то тоді можна отримати статистичні дані. Однак виникає проблема з визначенням конкурентної ціни, для встановлення якої потрібно мати інформацію про граничні витрати галузі. А це здійснити практично неможливо. Тому було здійснено [26] ряд математичних перетворень, внаслідок яких отримали:

$$1/2 (P^* - P_c)(Q_c - Q^*) = 1/2 \eta d^2 P^* Q^*, \quad (2)$$

де η — абсолютне значення ринкової еластичності попиту, d — маржа ціна-витрати ($d = (P^* - P_c) / P^*$). І для розрахунків було зроблено припущення, що еластичність дорівнює одиниці, а маржа дорівнює різниці між нормою прибутку для галузі та середньою для вибірки.

Такі методи перетворення були використані для визначення суспільних втрат економіки США від діяльності монополієв на початку ХХ ст. Однак з часом методика змінилася. Насамперед було встановлено, що ціна, яка максимізує прибуток, відповідає такому відношенню:

$$P^* / (P^* - MC) = \eta = 1/L \quad (3)$$

де MC — граничні витрати, L — індекс Лернера.

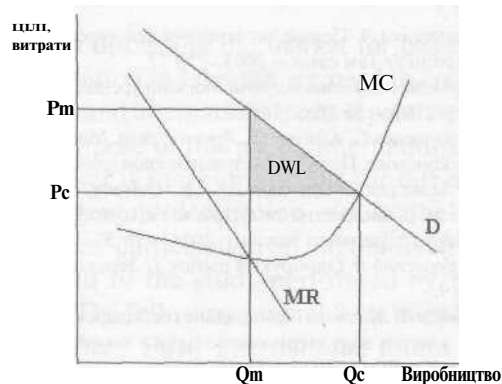

Рис. 2. Суспільні втрати від монополієв

Якщо повернутися до рівняння (2), де $d = (P^* - MC) / P^*$ (замість конкурентної ціни P_c підставляємо граничні витрати MC), то можна здійснити такі перетворення:

$$1/d = P^* / (P^* - MC) = 1/\eta \quad (4)$$

і тоді

$$DWL = 1/2 \eta d^2 P^* Q^* = 1/2 (1/d) d^2 P^* Q^* = 1/2 d P^* Q^* \quad (5)$$

або

$$DWL = 1/2 ((P^* - MC) / P^*) P^* Q^* = 1/2 (P^* - MC) Q^* = 1/2 \Pi^* \quad (6)$$

де Π^* — економічний прибуток підприємства. Оскільки $\Pi^* = (P^* - AC^*)$, де AC — середні витрати, то у рівнянні (6) робиться припущення, що MC — сталі, тобто дорівнюють середнім витратам. Таким чином, суспільні втрати від монополієв становлять половину економічного прибутку монополієв.

Те саме можна отримати, якщо підставити замість еластичності (η) обернене значення індексу Лернера ($1/L$).

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про Антимонопольний комітет України».
2. Закон України «Про захист економічної конкуренції».
3. Закон України «Про природні монополії».
4. Звіт Антимонопольного комітету України «Конкурентна політика в Україні та перспективи її розвитку».
5. Конституція України.
6. Матеріали і статистична інформація журналу «Металл бюллетень. Україна». — 2003. — № 11, 12.
7. Розпорядження Антимонопольного комітету України про затвердження методики визначення монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання на ринку.
8. *Артеменко О.* Законопроект 3677: дискусії у зачарованому колі // Дзеркало тижня. — 2004. — № 1.
9. *Базилевич В., Филлок Г.* Роздержавлення природних монопольних структур в Україні // Економіка України. — 2002. — № 3.
10. *Борисенко З.* Перше десятиріччя конкурентної політики в Україні // Там само. — 2003. — № 11.
11. *Борисенко З.* Умови економічної конкуренції в Україні // Там само. — 2002. — № 10.
12. *Будаговська С., Кілієвич О., Луїна І.* та ін. Мікроекономіка і макроекономіка. Підруч. для студентів екон. спец. закл. освіти: У 2 ч. / За заг. ред. С. Будаговської. — К.: Основи, 1998. — 518 с.
13. *Гесць В.* Бюджетна політика в Україні: Проблеми і перспективи // Дзеркало тижня. — 2004. — № 5.
14. *Дубровський В.* Однорукий ринок // Зеркало недели. — 2002. — № 9.
15. *Завада Л.* Житлово-комунальне господарство: проблеми галузі з точки зору антимонопольного законодавства // Економіка України. — 2000. — № 10.
16. *Кальніченко Л., Мендрул О.* Реструктуризація підприємств в умовах становлення ринкового середовища // Там само. — 2000. — № 10.
17. *Кораблін С.* Інфляція // Дзеркало тижня. — 2002. — № 9.
18. *Кредисов В.* Держава і ринок: необхідність взаємодії у перехідній економіці // Там само. — 2002. — № 2.
19. *Костусев О.* Захист економічної конкуренції в Україні: стан і проблеми // Там само. — 2003. — № 7, 8.
20. *Кутах Ю. О.* Оптимізація сполучення конкурентних переваг різних видів транспорту // Залізничний транспорт України. — 2002. — № 2.
21. *Макконелл К., Брю С.* Аналітична економія. Принципи, проблеми і політика. Ч. 2. Мікроекономіка / За наук. ред. Панчишина С. — Львів: Просвіта, 1999. — 649 с.
22. *Марковський Д.* Євроінтеграція — це насамперед європейський рівень життя // Дзеркало тижня. — 2003. — № 23.
23. *Мукмінова Т. А.* Економічна конкуренція на залізничному транспорті // Залізничний транспорт України. — 2001. — № 4.
24. *Пісковий В.* Вибір перспективи // Дзеркало тижня. — 2004. — № 8.
25. *Полуянов В.* Монополізованість промисловості України і тенденції формування ринкових суб'єктів господарювання // Економіка України. — 2001. — № 9.
26. *Economics of Regulation and Antitrust* / W. Kip Viscusi, John M. Verner, Joseph E. Harrington, Jr. — 3rd ed. — The MIT Press, 2000.
27. *The Economics of Industrial Organization* / William G. Shepherd, 4th ed. — Waveland Press, Inc., 1999.
28. *Roben W. Vossen.* Market Power, Industrial Concentration and Innovative Activity. — 2003.
29. www.amc.gov.ua (Сайт Антимонопольного комітету України).
30. www.ier.kiev.ua (Сайт Інституту економічних досліджень і політичних консультацій).
31. www.spa.org.ua (Сайт Школи політичної аналітики).
32. www.ukrstat.gov.ua (Сайт Державного комітету статистики).
33. www.zerkalo-nedeli.com (Сайт тижневої газети «Дзеркало тижня»).

L. Krasnikova, Y. Zatnriy

THE ANALYSIS OF MONOPOLISM IN UKRAINE: AN ECONOMIC APPROACH

In this article authors made an attempt to analyze monopolization of Ukrainian economy as an economic rather than legal issue. For this purpose, initial conditions of new monopolies creation or, vice versa, soviet monopolies reinforcement were derived. Also main aspects of antitrust legislation in Ukraine are examined and evaluation for how it can be used for economic analysis of monopolies is made. Authors gave a considerable attention to calculation of the concentration and market power ratios and estimation of the dead weight loss caused by monopolies in railway transport. Furthermore, solid analysis of industry — one of the most monopolized economic spheres in Ukraine — was carried out. With this object authors used method of comparison of Ukrainian concentration ratio and Herfindahl-Hirschman Index.

УДК 390.6

Bilotkach V. U.

UKRAINIAN AIRLINE COMPANIES IN THE GLOBAL ECONOMY

We examine the issue of the strategies of Ukrainian airline companies in the deregulated airline market. The current network structure offered by the two largest Ukrainian carriers is not viable in the long-run. A merger between the two carriers will more likely lead to counter-competitive effects, as compared to an

©*Білоткач В.І.*, 2005